

بررسی تناسب و ترکیب بندی
سنگ مزارهای با نقش ماه فرشته
در آرامستان ارامنه جلفای اصفهان/
۶۷-۵۳

ترنجی (تک حوض) شهرستان قروه،
منطقه کردستان، مأخذ: نگارندگان.

بررسی تناسب و ترکیب بندی سنگ مزارهای با نقش مایه فرشته در آرامستان ارامنه جلفای اصفهان

بهاره جهانمرد* نیما ولی‌بیگ**

تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۳/۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۸/۹/۲۳

صفحه ۵۳ تا ۶۷

چکیده

سنگ مزارهای آرامستان ارامنه جلفای اصفهان با گنجینه‌ای از نگاره‌های فرشتگان و نقوش دیگر، از دوران صفوی و در طی چند قرن بستر هنر آفرینی هنرمندان و حجاران بوده است، که با استفاده از تناسبات، ترکیب بندی‌ها و شکل‌های گوناگون ایجاد شده‌اند. ارزش روابط موجود در سنگ مزارها و کمبود پژوهش‌های صورت گرفته اقتضا می‌کند تا در عرصه نگهداری و بررسی آن تلاش بیشتری صورت گیرد. روابط هندسی مشخصی در تقسیم بندی کادر سنگ قبور ارامنه و تناسب‌های آن وجود دارد و اهداف این پژوهش بررسی روابط در ترکیب بندی و تناسبات سنگ مزارهای با نقش مایه فرشته در آرامستان ارامنه و بررسی انواع نقوش فرشتگان به کار رفته و ریشه یابی آن در نقوش باستانی ایرانی و مسیحیت (ارامنه) است. در این ارتباط پرسش‌هایی مطرح است: ۱. چه تناسب ویژه‌ای میان ابعاد کادر نقش فرشته‌ها به کادر کلی سنگ مزارها وجود دارد؟ ۲. ترکیب بندی، قاب بندی و میزان برجستگی نقش فرشته‌ها در سنگ مزارها به چه صورت هستند؟ ۳. کدام مفاهیم در ریشه نقش مایه فرشتگان سنگ مزارهای ارامنه قرار دارد؟ ۴- چه عناصر تصویری دیگری با نقوش فرشته‌ها، در سنگ قبور ارامنه جلفا ترکیب شده‌اند؟ این مقاله بر آن است با روش توصیفی-تحلیلی و با دیدگاهی هندسی، به بررسی سنگ قبور با نقوش فرشتگان در این آرامستان تاریخی بپردازد که شیوه جمع آوری آن میدانی و کتابخانه‌ای است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که تصاویر فرشتگان قبرستان ارامنه تقریباً به یک اندازه متأثر از مسیحیت (ارامنه) و هنر ایران دوره باستان و دوره اسلامی است. همچنین تناسب خاصی میان ابعاد کادر نقش فرشتگان در سنگ مزارها وجود دارد که در چهار دسته کلی (لچکی/چهارتایی-چلیپایی/تکی/جفتی-قرینه) ایجاد شده‌اند. حجاری سنگ مزارها به دو شیوه گود-برجستگی و فرم قاب بندی‌ها به فرم قوس مازهدار، تیزهدار و مستطیلی می‌باشد.

واژگان کلیدی

نقوش فرشتگان، حجاری، سنگ مزار، آرامستان ارامنه جلفای اصفهان.

* کارشناس ارشد ارتباط تصویری، دانشکده هنرهای تجسمی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، شهر تهران، استان تهران.

Email:bjahanmard@gmail.com

** استادیار دانشکده مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، شهر اصفهان، استان اصفهان. (نویسنده مسئول) Email:n.valibeig@aui.ac.ir

مقدمه

آگاهی از خطر نابودی سنگ‌ها در برابر عوامل انسانی - طبیعی و کمبود پژوهش‌های دقیق صورت‌گرفته در هندسه سنگ مزارها لازم به نظر می‌رسد که در این بررسی توانمندی حجاران و هندسه نهفته در فرم‌ها، کادربندی و شیوه‌های اجرایی نگاره‌های این میراث‌هایدر حال فراموشی کامل‌تر آشکار شوند. چه بسا جمع‌آوری و مطالعه‌ی گنجینه آن‌ها بتواند منبع الهام و الگوی مناسبی برای دیگر محققان و هنرمندان باشد.

روش تحقیق

پژوهش پیش رو با روش توصیفی - تحلیلی انجام پذیرفته و گردآوری اطلاعات آن بر مبنای تحقیقات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای صورت‌گرفته است که در فاصله زمانی هفت ماه و چندین نوبت صدها سنگ مزار توسط نگارندگان تصویربرداری شد. گستره پژوهش پیش رو کلیه سنگ مزارهای فرشتگان آرامستان ارامنه جلفای اصفهان را در بر می‌گیرد. قبور بی‌شماری در فضای چند هکتاری آرامستان پراکنده شده‌اند. از آن جا که تعداد سنگ مزارهای قدیمی و جدید فرشتگان که به طور سالم یا شکسته بر جای مانده‌اند، زیاد و بسیاری مشابه یا تخریب و شکسته بودند که در نهایت نمونه‌های تقریباً سالم و متنوع (از دوران مختلف و با فرم و اشکال مختلف) منطبق با تنوع نمونه‌های جامعه آماری و با در نظر گرفتن دوره‌های مختلف تاریخی انتخاب شدند. در ادامه میان حدود پنجاه سنگ مزار بر جای مانده با نقش مایه فرشته، بیست نمونه سنگ قبر متنوع و تقریباً سالم بر اساس عوامل مختلف هندسی (فرم‌ها، قاب بندی، شکل نقوش فرشتگان) انتخاب شد و مورد بررسی قرار گرفت. نمونه‌های قبور از دوران‌های مختلف و طی بازه زمانی چند صد سال (از صفوی تا دوره معاصر) قرار دارند که به طور نامنظم در آرامستان پراکنده شده‌اند. محدودیت زمانی در نظر گرفته نشد تا بتوان به ارزیابی جامعی با مورد‌های مختلف و سیر تحول نقش فرشته دست یافت و به کل سنگ مزارهای ارامنه تعمیم داده شوند. پژوهش پیش رو ترکیبی از مطالعات کیفی و کمی است، زیرا بخشی از آن بر پایه اعداد و اشکال بنیان گذاشته شده است. در انتها تحلیل‌ها به شیوه هندسی انجام شد و سپس مطالعات گونه‌شناسی شکلی نقش فرشتگان، انجام شد. ابزارهای کار نرم‌افزارهای گرافیکی^۱ بودند که تلاش شد نقوش فرشتگان با ابعاد دقیق و با یک نسبت و مقیاس طراحی و ترسیم شوند. نمونه‌های سنگ قبور فرشتگان از نظر شکلی و همچنین فرم قرارگیری طبقه‌بندی و بر طبق میزان برجستگی نقوش، ویژگی کادرها و تناسبات آن‌ها، فرم قاب (ستون‌دار و بی‌ستون)، قوس‌ها (مازه‌دار، تیزه‌دار، مستطیلی)، نوارهای قوس‌ها (ساده و طرح‌دار)، ترکیب

سنگ مزار آرامستان‌ها نشان دهنده اندیشه نیاکان درباره یا احترام به مردگان است که برای پاک کردنشان اجساد را به یکی از چهار آخشیگ (باد، آب، آتش و خاک) می‌سپردند. تدفین مردگان در دل خاک یکی از آیین‌ها بود که موجب به وجود آمدن سنگ مزارها شد. این سنگ‌ها علاوه بر محافظت مردگان از آسیب‌های محیطی برای غلبه بر ترس ارواح مردگان بود، تا با اسکاندر آن‌ها به آرامشی جاودانه دست یابند. وجود سنگ مزارها در کنار هم، به مرور زمان یکی از دلایل به وجود آمدن قبرستان‌ها در شهرها شد. در گذشته بسیاری از محلات شهر اصفهان قبرستان جداگانه‌ای هم‌چون: «طوقچی، تخت فولاد، درب امام، دارالبطیخ، یهودیان و ارامنه» داشتند. آرامستان ارامنه ی جلفا یکی از قبرستان‌های معروف و تاریخی می‌باشد که با مهاجرت ارامنه به ایران در دوران صفوی ایجاد شده است. سنگ مزارهای این آرامستان واسطه‌ای نمادین بین انسان و نیروهای آسمانی انگاشته و از این رو محل هنرآفرینی خطوط و نگاره‌های هندسی شکسته و گردان شدند. نقش فرشتگان یکی از آرایه‌های مهم این سنگ‌ها هستند که پیک الهی و حامل پیامی خوش برای ارواح بودند. نقش‌هایی که بر اساس باورهای ایرانی و اعتقادات مذهبی ارامنه - مسیحیت و در گستره زمانی چندصد سال در اشکال و اندازه‌های مختلفی ایجاد شده‌اند.

این مقاله در پی رسیدن به این اهداف است، تا با دسته بندی فرمی، اندازه‌ها، شیوه‌های اجرایی، ابعاد کادر، تناسبات مزارها و توضیح و ارزیابی آن‌ها، بر پایه تحقیقات میدانی به بررسی نظامات ترکیب بندی و تناسبات سنگ مزارهای با نقش مایه فرشته در آرامستان ارامنه بپردازد و همچنین بر آن است انواع نقوش فرشتگان به کار رفته در مزارها و ریشه یابی آن‌ها و بررسی تطبیقی با نقوش اسلامی تخت فولاد را مورد ارزیابی قرار دهد. با بررسی‌های صورت‌گرفته سوالات مطرح می‌شود و تلاش در پاسخ‌گویی به موارد زیر است.

۱- چه تناسب ویژه‌ای میان ابعاد کادر نقش فرشته‌ها به کادر کلی سنگ مزارها وجود دارد؟
۲- ترکیب بندی، قاب بندی و میزان برجستگی نقش فرشته‌ها در سنگ‌قبرها به چه صورت هستند؟
۳- کدام مفاهیم در ریشه نقش مایه فرشتگان سنگ مزارهای ارامنه قرار دارد؟
۴- چه عناصر تصویری دیگری با نقوش فرشته‌ها، در سنگ قبور ارامنه جلفا ترکیب شده‌اند؟

باتوجه به ارزش تاریخی و هنری مزارهای آرامستان ارامنه، عدم نگهداری مزارهای سالم و مرمت سنگ‌های تخریب شده که عنایت بیش‌تری را می‌طلبد؛ همچنین

در سنگ مزارها، سرو نگاره‌های آرامگاه‌های اصفهان می‌باشد که برخی مزارهای آرامنه تزئین یافته با نگاره سرو، جمع آوری شده است (تمیزی، ۱۳۹۲). نقش فرشتگان از سوی پژوهشگران علوم دینی واز حیث نماد و نشانه بررسی شده است و همچنین پژوهشگران غربی و شرقینیز تحلیل‌های گوناگونی پیرامون جایگاه فرشتگان (از دوران باستان تا به امروز) را در گستره‌های مختلفی از جمله بناهای معماری، نسخه‌های چاپی و فرش مورد پژوهش قرار داده‌اند (سرلو، ۱۳۸۹؛ شوالیه، ۱۳۸۵؛ هال، ۱۳۸۰؛ آیت الهی و دیگران، ۱۳۸۶؛ طاهری، ۱۳۸۷؛ ملکی، ۱۳۸۷).

پیشینه روابط آرامنه با ایرانیان و مهاجرت آنان به ایران

آرامنه و ایرانیان دو کشور کهن که از اقوام هندو اروپایی محسوب می‌شوند و از چند هزار سال پیش تاکنون همواره در کنار هم حضور داشته و بر فرهنگ و سنن یکدیگر تاثیر گذاشته‌اند. روابط این دو نژاد آریایی (ایرانیان و ارمنیان) از سده هفتم پیش از میلاد و روزگار پادشاهی مادها آغاز شد که پس از انقراض مادها به دست کوروش هخامنشی، ارمنستان در زمره کشورهای تحت تسلط ایران به صورت پادشاهی نیمه مستقل در آمد. موقعیت جغرافیایی و قرارگیری ارمنستان بین تمدن‌ها و قدرت‌های بزرگ همسایه از همان آغاز مسیحیت، منجر به بروز بسیاری از جنگ‌های ایران و روم بود و این کشور هرزگاه یک بار زیر چتر امپراتور روم شرقی و بیزانس و یا دولت اشکانی و ساسانی قرار می‌گرفت. پس از قرون وسطا و فروپاشی روم شرقی و روی کار آمدن دولت عثمانی، کشور ارمنستان از سده دهم هجری میدان جنگ صفوی و عثمانی گردید (هوویان، ۱۳۸۴، ۲۲-۱۱). شاه عباس با هدفی نظامی دستور به گرد آوری آرامنه و خروج کلیه ساکنان شهرهای مرزی بین امپراتوری ایران و عثمانی، از این مناطق داد. او می‌خواست با ایجاد یک منطقه ی متروکه و خالی از سکنه و آذوقه، سپاهیان عثمانی را هلاک کند. هدف دیگر شاه از این مهاجرت استفاده از مردمی ثروتمند و با تجربه در صنعت و ماهر در تجارت و بازرگانی بود که بسیاری از آن‌ها در جلفای اصفهان ساکن شدند (حق نظریان، ۱۳۸۵، ۱۵) از این پس روابط آرامنه و ایرانیان نزدیک تر شد و بر هنر و فرهنگ یکدیگر تاثیرات زیادی گذاشتند که یکی از آن‌ها هنر و سنت حجاری بود.

آرامستان آرامنه جلفا و حجاری سنگ مزارها

آرامستان آرامنه جلفا با مساحتی حدود ۳۰ هکتار، در دامنه جنوبی کوه صفهدربخش جنوبی شهر اصفهان (در ورودی آن خیابان صفا، در ضلع غربی) قرار گرفته و

نقوش و ویژگی ترسیمی نقش فرشتگان مورد بررسی و در پایان نمونه‌ها با فرشتگان تخت فولاد مورد مقایسه قرار گرفتند.

پیشینه تحقیق

در این مقاله با پرهیز از کلی‌گویی، برای نخستین بار با دیدگاهی هندسی به بررسی ترکیب بندی و تناسبات سنگ مزارهای با نقش مایه فرشتگان در آرامستان آرامنه جلفا و اشکال و ریشه‌های آن پرداخته می‌شود. پیشینه پژوهش شامل مطالعات انجام شده در ارتباط با تاریخ آرامنه و مهاجرت آنان به ایران، بررسی آرامگاه‌های ایران و اصفهان، بررسی نقش فرشته در خاکچکارهای آرامنه (صلیب سنگ)، مطالعات پژوهشگران در حجاری قبور و سایر عناصر تصویری که به تعدادی از آن‌ها بر اساس ارتباط نزدیک به موضوع پژوهش اشاره می‌شود.

پژوهشگران گوناگونی درباره مهاجرت آرامنه به ایران و اصفهان، شکل‌گیری جلفا، زندگی آرامنه در اصفهان از دوران صفوی تا به امروز، فرهنگ، اتفاقات تاریخی، کلیساهای جلفا، آرامستان آرامنه، مشاهیر و بزرگان ارمنی و زندگی آنان، نامداران و دیگر اروپاییان آرمیده در آرامگاه تحقیق کرده‌اند (حق نظریان، ۱۳۸۵)، (لازاریان، ۱۳۸۲)، (مظاهری، ۱۳۸۲)، (دروهانیان، ۱۳۷۹)، (هوویان، ۱۳۸۴). در این میان تعدادی از محققان اشاره مختصری به آرامنه جلفای اصفهان داشته‌اند (تحویلدار، ۱۳۸۸)، (بلانت، ۱۳۸۴)، (هولتسر، ۱۳۸۲)، (شاردن، ۱۳۶۲). یکی از محققان با بررسی کلی از سنگ مزارها به عنوان اولین قدم ایرانیان به عنوان بروز عقایدشان از طریق حجم -تصویر و پیشینه مجسمه‌سازی و تصویرگری امروزی یاد می‌کند و اشاره‌ای به برخی سنگ قبور آرامنه جلفای اصفهان دارد (تناولی، ۱۳۸۸).

دسته دیگری از پژوهشگران به بررسی تاریخی برخی مزارات در ایران و اصفهان پرداخته‌اند (غروی، ۱۳۷۶)، (مهدوی، ۱۳۸۲). البته اکثر پژوهش‌های قبور اصفهان به جهت اهمیت و قدمت درباره تخت فولاد (تاریخچه، افراد مدفون، معماری بناها، حجاری سنگ‌ها و نقوش و کتیبه‌ها) صورت گرفته است (همایی، ۱۳۸۱)، (فقیه میرزایی و دیگران، ۱۳۸۴)، (عقیلی، ۱۳۸۵)، (نادری، ۱۳۸۸). در این میان تنها برخی محققان حوزه هنر با بررسی آرایه‌های قبور آرامنه ایران در چند دسته کلی نقوش صلیب، فرشتگان، گیاهان، انسان و جانوران برای نخستین بار به مطالعه تصویری سنگ مزارهای آرامنه در ایران و فرم آن‌ها به طور کلی و از دیدگاه نشانه و نماد پرداخته‌اند (شاهمندی و دیگران، هنرهای زیبا، ۱: ۱۳۹۲، ۸)، (جهانمرد، ۱۳۹۷)، (خدادادی و دیگران، هنرهای زیبا، ۱۳۹۷، ۲۲: ۳). از دیگر پژوهش‌های صورت گرفته

تصویر ۱. آرامگاه ارامنه جلفای اصفهان در دوره قاجار، ماخذ: هولتسر، ۱۳۸۲

قدیمی‌ترین سنگ مزار آن متعلق به تاریخ ۱۵۵۱ میلادی است. مزارها مدفن انبوه مسیحیان به ویژه ارامنه ایران و اروپاییان مسیحی و از تمامی اقشار جامعه است که از دوران صفوی تا به امروز در آنجا آرمیده‌اند (بلانت، ۱۳۸۳، ۱۰۴) (تصویر ۱ و ۲).

حجاری از هنرها و صنایع باستانی که با مفهوم سنگ عجین شده و بر دیواره کتیبه‌های کاخ‌ها و دخمه‌ها در تمدن‌های ماد، هخامنشی، اشکانی و ساسانی بر جای مانده است. سنگ‌ها به جهت ماندگاری زیاد و دسترسی راحتشان اولین ماده برای خلق آثار بشر بوده‌اند. گوردخمه‌ها می‌تواند سرآغاز حجاری سنگ‌ها در آیین تدفین باشد. یکی از نمودهای این هنر، سنگ مزارهای ارامنه هستند. حجاران ارمنی که همواره از سنگ‌تراشان ماهر زمان خود بودند و بسیاری گمنامی‌باشند، در انتخاب و تراش سنگ‌ها نهایت دقت را لحاظ می‌کردند. آنان با میل تبرک بخشیدن به مزارها و طلب مغفرت برای درگذشتگان به سفارش بازماندگان سنگ مزارها (انواع سنگ مرمر مقاوم در برابر عوامل محیطی) را با اشکال و فرم‌های مختلف آراسته به خطوط و نقوش کرده‌اند. در دوره صفوی، زندیه و قاجار غنای قلم و تیشة در دستان حجاران پیشرفت زیادی داشت، اما پس از آن نشانگر انحطاط هنر حجاری در دوره پهلوی و حاضر (در زیر سایه صنعت و دستگاه‌های لیزر حکاکی سنگ قبور امروزه) می‌باشد.

پیوسته مختص زوجین ارمنی هستند (جدول ۲- ردیف ۱۵-۱۲).

سنگ‌های ترکیبی (عمودی و افقی): سنگ‌های عمودی (افراشته)^۱ اصولاً ارتفاع کمی ۳۰ تا ۵۰ سانتی متر یا متوسط و بلند حدود ۵۰ تا ۱۲۰ سانتی متر دارند که عمدتاً بدون پشت‌بند هستند. در آرامستان ارامنه به ویژه در دوران معاصر نمونه سنگ‌های ترکیبی افقی- عمودی بسیار چشم‌گیر شده‌اند. سنگ‌های عمودی افراشته اکثراً فرم صلیب- چلیپا دارند که خاچکار^۲ نامیده می‌شوند. برخی سنگ‌های افراشته به اشکال دیگری چون فرشته‌های تندیس‌گون ساخته شده‌اند (جدول ۲- ردیف ۲۰-۱۷).

سنگ مزارهای افقی با طرح کلی مستطیل شکل و با نسبت عرض به طول متفاوت گاهی نزدیک به تناسبات طلایی^۳ و در بسیاری نمونه‌ها با تناسبات کشیده و بلند اغراق‌آمیز و در موارد اندکی به ویژه در برخی مزارها (که با عرض زیادتر و طول کم تر) به تناسبات مربع شکل نزدیک می‌شوند. طول اکثر نمونه‌های مورد بررسی بین ۱۲۰ تا ۱۸۰ سانتی متر و عرضی حدود ۵۰ تا ۸۰ سانتی متر (خیلی مزارها با ابعادی حدود ۵۰ × ۱۵۰ سانتی متر) می‌باشند. سنگ مزارهای قدیمی فرشتگان در قیاس با قبور امروزی ابعاد کوچکتری گاهی با طول کم‌تر از ۹۰ سانتی متر و همچنین برجستگی نسبت به خاک اطراف کم‌تر از ۱۰ سانتی متر می‌باشند و تناسبات عرض به طول آن‌ها اکثراً بین نسبت $\frac{1}{3}$ تا $\frac{1}{5}$ هستند و بسیار کم به تناسب $\frac{1}{4}$ نزدیک می‌شوند (جدول ۲، تناسبات و کادرها).

قاب بندی و ویژگی کادر سنگ مزارها

فرم قاب بندی قبور به فرم‌های قوس مازهدار (بیز)، قوس تیزهدار (جناغی) و مستطیلی تقسیم می‌شوند (تصویر ۳).
۱- قاب بندی با فرم قوس مازهدار (با ۱۳ مورد از مجموع ۲۰ نمونه قبور) نسبت به سایر قاب بندی‌ها پرکاربردتر

ساختار کلی سنگ مزارها

در این مقاله ساختار سنگ قبور از نظر فرم کلی، قاب بندی، شیوه ترسیمی و تناسبات کادرها مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

فرم قرارگیری و شکل سنگ مزارها

نحوه قرارگیری و استقرار سنگ مزارهای ارامنه را می‌توان در دو دسته کلی افقی و ترکیبی طبقه بندی کرد.
- سنگ‌های افقی: در میان سنگ‌های قبور ارامنه، مزارهای افقی خوابیده سهم بیش‌تری به ویژه در قبور قدیمی و تاریخی دارند. برخی میزان برجستگی کنونی‌شان نسبت به خاک اطراف کم‌تر از ۱۰ سانتی متر است و به دو فرم کلی مستطیلی و غیرمستطیل شکل، در بخش بالایی با گوشه‌های پخ شده یا فرم منحنی، هستند. برخی مزارهای افقی با برجستگی بیش‌تر نسبت به خاک اطراف بین ۱۰ تا ۳۰ سانتی متر و یا با برجستگی نسبتاً زیاد نسبت به خاک اطراف قبر بیش از ۳۰ سانتی متر در برخی موارد با ضخامت حدود ۵۰ تا ۷۰ سانتی متر به شکل مکعبی و صندوقی، گاهی اطراف سنگ قبر صندوقی ساده و یا حجاری شده است. اکثر سنگ‌ها قاب بندی‌های منفرد دارند، اما نوع اندکی از سنگ‌های افقی فرشتگان دو سنگ

۱. سنگ‌های افراشته نیز به تنهایی بدون سنگ افقی در برخی مزارها به کار می‌روند که این نمونه در سنگ‌های فرشتگان مشاهده نشد. سنگ‌های افراشته گاهی تنها از روبرو و در برخی موارد از هر دو طرف حجاری شده‌اند.
۲. Khachkar عمدتاً سنگ‌های بزرگ مستطیل شکل ایستاده می‌باشند که از ترکیب خاچ به معنای صلیب و کار به معنای سنگ ایجاد شده‌اند (خاچکارها گاهی به صورت بازویی (صلیب شکل) و یا یک تخته سنگ چهارضلعی به صورت ساده یا منقوش هستند) (شاهمندی، ۱۳۹۲، ۱۶۸).

$$\frac{1}{3} = 1 + \sqrt{5} \cdot 0.3$$

تصویر ۲. آرامگاه ارمنه جلفای اصفهان، پاییز ۱۳۹۵، ماخذ: نگارندگان

است (جدول ۲).
 ۲- قاب بندی با فرم قوس تیزه دار قدیمی تر و تاحدودی
 وام دار میراث خاچکارهای قدیمی ارمنه و طرح محرابی
 اسلامی می باشد (جدول ۲).

۳- قاب بندی های ساده مستطیل شکل و یا فاقد کادر که در
 نمونه های اندکی دیده می شوند (جدول ۲). قاب بندی های
 با قوس مازهدار در نمونه ها اکثرا به مدل سرستون داریا
 بی سرستون در کلیه قاب بندی های تیزه دار و مستطیلی
 و برخی قاب های مازهای و نواره قوس ها نیز به شکل
 ساده و پیچ دار هستند (جدول ۲). اکثرا مزارهای افقی
 داری دو کادر می باشند یکی کادر بالایی که سرلوحه
 نامیده می شود و لوحه پایینی که عمدتا عناصر نوشتاری
 و یا تصویری را در خود جای می دهد.

تناسب میان طول کادر سرلوحه سنگ به طول سنگ
 قبر بین نسبت حدود $(\frac{1}{4})$ تا $(\frac{1}{8})$ هستند لوحه پایینی قبر
 به طول کل آن بین نسبت حدود $(\frac{1}{18})$ تا $(\frac{1}{12})$ می باشد و
 بیانگر این که کادر پایین بیشترین فضای سنگ را به
 خود اختصاص داده است (جدول ۲- تناسب کادرها).

تصویر ۳. انواع قاب بندی های سنگ مزارها، ماخذ: نگارندگان

تصویر ۴. نمونه‌های تشت آب و نقش مایه فرشته در بالای برخی سنگ مزارهای ارامنه، ماخذ: نگارندگان

نوشتارها هستند.

گرایانه کاملاً واقعی هستند. نقوش انسانی خودبه دو دسته‌شخص متوفی (در حالت ایستاده، نشسته، سواره) یا مسیح و نقش فرشتگان تقسیم می‌شوند.

-حالت گود(فرو رفتگی): صورت گود که نقش و خط فرو رفته بر روی سطح صیقلی و صاف سنگ نقر و گاهی با مرکب رنگ می‌شود(فقیه‌میرزایی و دیگران، ۱۳۸۴، ۱۲۲). فرورفتگی‌ها اکثراً شامل نوشته‌ها و برخی خطوط نقوش و دورگیری‌ها می‌شوند که به صورت کم یا متوسط گود شده‌اند. فرورفتگی‌های زیاد و عمیق بیش‌تر در فرم تشت آب‌ها دیده می‌شود.

بررسی ریشه نقش مایه فرشته

در همه ادیان و فرهنگ‌ها از فرشته به عنوان واسط خداوند یاد شده است و ریشه قدیمی آن از یک سو به ایران باستان (روح را مانند پرنده و یا بال تصویر می‌کردند) و به دین زرتشت و حضور هفت امشاسپندان و جاودانان مقدس آفریده اورمزدی(سپندمینو، بهمن، اردیبهشت، شهریور، سپندارم، خرداد، امرداد) و ایزدان(میترا، آناهید، سروش و غیره) و فروهر(نماد اورمزد یا اهورامزدا)(تصویر ۶) از طرف دیگر به دین مسیحیت و باورهای ارامنه(خدایان بال دار یونان و روم که نگهبان دین و مردم بودند) و بیزانس می‌رسد(آموزگار، ۱۳۹۲، ۴۰-۱۶)،(تصویر ۵). فرشتگان موجوداتی صرفاً از جنس نور یا از ماده روحی مناسب برای جسمی اثیری و یا از جنس هوا هستند؛ که از نظر ظاهری در سنگ قبور به صورت انسانی در می‌آیند، با این تفاوت که آنان اصولاً جنسیت مذکر و مونث ندارند. آنان پیام آوران، نگهبانان و مجریان فرامین الهی و حامیان مومنان هستند که حضور پر رنگ‌تر ادیان آسمانی و به خصوص مسیحیت دارند. فرشتگان دو بال دارند و هرچه جایگاه بالاتری یابند بر تعداد بال‌هایشان افزوده خواهد شد. فرشتگان مقرب شش بال دارند که با آن به دور عرش الهی می‌چرخند؛ دو بال برای پوشاندن صورت، دو بال برای پوشاندن پاهای خود و دو بال برای پرواز تا با آن فرامین خداوند را به جهانیان منتقل کنند و بر آنان نظارت داشته باشند. بال در مجموع نمادی از پرواز و عروج، فهم، خرد و معنویت است(شوالیه، ۱۳۸۴، ۳۸۸-۳۸۳).

تشت آب عنوانی است که برای نقوش حجاری شده بر روی برخی قبور که اغلب به صورت حوضچه‌های کوچک یا بزرگ و به اشکال مختلف هندسی ایجاد شده‌اند و محل تجمع آب و از عناصر تزئینی و معنایی قبور با فرم‌های مختلفی هستند(شاهمندی، ۱۳۹۲، ۲۳). البته گذشت زمان و عوامل محیطی(سیل و برف) و انسانی موجب ساییده شدن سنگ‌ها شده و از برجستگی و گودی‌هایشان کاسته و به هم سطحی نزدیک شده‌اند(تصویر ۴).

نقوش سنگ مزارهای ارامنه

عناصر پرکننده فضای سنگ مزارهای ارامنه، نقوش و تزئینات دیگر و نوشتار هستند(جدول ۲- عناصر پرکننده). نوشتار سنگ قبور اکثراً در کادر پایینی قبور افقی و به خط ارمنی و گاهی در تاریخ گذاری از اعداد لاتین و در نمونه‌های اندک ترکیبی از خط فارسی، لاتین و ارمنی هستند(جدول ۲-ردیف ۲۰). نقوش سنگ قبور در دو دسته هندسی شکسته(اشکال هندسی چند ضلعی‌های منتظم و غیرمنتظم) و گردان^۱ که در مجموع شامل نگاره‌های گیاهی، جانوری، فرشتگان، انسانی و اشیا هستند. نقوش و موتیف‌های گیاهی(گل‌ها، درختان) به نسبت دیگر نقوش جانوری(گوسفند، آهو و غیره) و اشیا(صلیب، شمع، مهر، تسبیح و اشیا مرتبط با مشاغل) بیش‌ترین تنوع و کاربرد را در سنگ مزارها دارند که در شیوه اجرایی، گاهی انتزاعی و ذهنی و یا به شیوه طبیعت

فرشتگان در بسیاری مزارهای ارامنه تنها با سر و دو بال ظاهر شده و در نمونه‌های دیگر با تنه (عمدتاً پوشیده با

۱. نقوش هندسه شکسته فرم‌هایی از ترکیب خطوط عمودی، افقی و مورب هستند که شکل‌های چندضلعی و گره‌ها را ایجاد می‌نمایند. اما فرم نقوش هندسی گردان از ترکیب خطوط منحنی و دایره وار ایجاد شده است (از عمده‌ترین نقوش هندسی گردان، اسلیمی‌ها، ختایی‌ها و نقش گل‌ها).

تصویر ۵. حجاری‌های کلیسای تادئوس مقدس، ماخذ: شاهمندی، ۱۳۹۲، ۱۰۱-تصویر ۶- فروهر- تخت جمشید، ماخذ: نگارنده

و فرشتگان در طول تاریخ بر پیامبران مانند حضرت ابراهیم، حضرت موسی، حضرت مریم، حضرت عیسی و حضرت محمد(ص) و برخی قدیسان ظاهر شده اند (شاهمندی، ۱۳۹۲، ۱۰۰-۹۹).

تعداد فرشتگان در تعدادی مزارها به صورت تکی و در برخی نمونه‌ها به طور جفتی و در نمونه‌های اندکی سه و چهارتایی و اکثرا متقارن هستند. محل قرارگیری تمامی نمونه‌های فرشتگان در نسبت‌های بین ۱ به ۳ تا ۱ به ۷ لوح بالایی سنگ قبور افقی هستند و گاهی فرم تندیس‌وار گرفته‌اند و بر سنگ افقی یا عمودی (خاچکار- صلیب سنگ) قرار می‌گیرند. نسبت مساحت فرشتگان به کل مزار بین $\frac{1}{6}$ تا حدود $\frac{1}{3}$ متغیر بوده و اکثرا فضای چندان زیادی از قبر را در برنگرفته‌اند. با این که نقش فرشتگان بر روی قبور آرامنه زیاد حجاری شده است، اما شکل کلی آن‌ها را می‌توان به لچکی، چهارتایی چلیپایی، تکی و جفتی قرینه طبقه‌بندی نمود که در موارد

لباس بلند و اندک مواردی نیمه عریان) حجاری شده‌اند که شباهت زیادی به حجاری‌های کلیساها و مزارهای آرامنه در ایران و ارمنستان دارند (تصویر ۷).

ویژگی فرشتگان در آرامستان آرامنه جلفا

در سنگ قبور آرامنه جلفا فرشتگان با دو بال و اکثرا با خطوط گردان و یا شکسته ترسیم شده‌اند، حال آن که در نقوش و تزیینات کلیسایی انواع فرشتگان با تعداد بال‌های مختلف موجود هستند که به فرشتگان چهاربال و شش بال به ترتیب کروب و سر و به می‌گویند (تصویر ۵). فرشتگان در بسیاری از مزارها به دور نماد مسیح و صلیب هستند که اولویت او را شهادت می‌دهند. اصلی‌ترین فرشتگان خداوند در تمامی ادیان توحیدی میکائیل، جبرئیل و اسرافیل می‌باشند. در آموزه‌های این ادیان همه انسان‌ها، فرشتگان نگهبان دارند که به ویژه برای ارواح پرهیزکاران دارای پیام خوش و بشارت هستند

تصویر ۶- فروهر- تخت جمشید، ماخذ: آرشیو نگارنده

تصویر ۷. کلیسای استپانوس مقدس - جلفا، ماخذ: سایت تاریخ ارمنستان

- اندکی فرم مجسمه به خود می‌گیرد (تصویر ۸) (جدول ۲) -
ویژگی نقش فرشتگان).
- ۱- فرشتگان لچکی - دو فرشته که اکثراً بدون تنه و تنها با سر و دو بال به صورت لچکی در گوشه‌های قبری ایجاد شده‌اند و اکثراً سنگ‌های فرشتگان ارامنه از این نمونه می‌باشند. برخی حضور نقش مایه فرشته لچکی را نمادی از دو فرشته نگهبان و ناظر اعمال انسان و پیشینه آن را با بال‌های گشوده، نقش فروهر می‌دانند (ش اهنمدی، ۱۳۹۲، ۱۰۲).
- ۲- چهارتایی (چلیپایی) - فرشتگانی که به طور قرینه تکرار شده‌اند که در میانه آن‌ها عموماً صلیبی قرار داده شده است.
- ۳- فرشته تکی - با هاله مقدس که در بالای سنگ مزار ایستاده و با حالت نیایش، دعا و یا طلب مغفرت برای متوفی، با صورتی محزون دستانش را گره زده است.
- ۴- فرشتگان جفتی قرینه - با فرم‌های مختلف اکثراً در حال پرواز و حمل تاج شاهی مسیح (هدیه خداوند) و دور صلیب و دیگر عناصر تصویری نمادین (مانند بره، خورشید، گنبد کلیسایه‌هاستند که اشاره به رستاخیز مسیح و قدرت و سلطنت او دارند) و یا شکل متوفی (مزارهای قدیم) یا تصویر متوفی (مزارهای جدید) را در بر دارند و با سایر عناصر نوشتاری (خط ارمنی جدید و قدیم، لاتین و اندک موارد فارسی) ترکیب می‌شوند (جدول ۲)، (جدول ۱). ستون ویژگی نقش فرشته) شکل

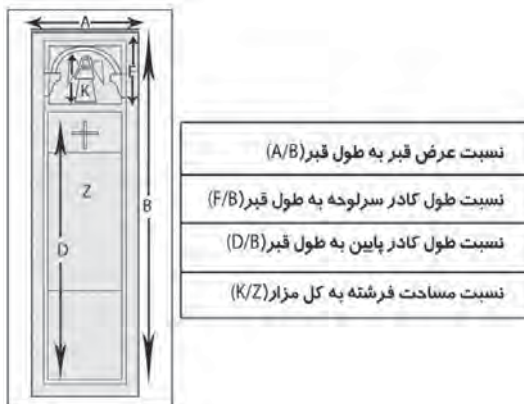
تصویر ۸. شکل انواع فرشتگان، ماخذ: نگارندگان

تصویر ۹. فرشتگان مزارهای تخت فولاد، ماخذ: نگارندگان

و گیاهی در دست و تاج پادشاهی را بر سر دارند. در برخی مواقع نیز گاهی تک فرشته‌ای در حالی که گلی در دست دارد دیده می‌شود و به نسبت آرامنه برهنه تر و با اندوه کم تری هستند. نکته قابل توجه در بررسی نمونه‌های مزارهای آرامنه و مسلمانان آن است که نقوش فرشتگان در مزارهای تخت فولاد با اندام کامل و عریان تر و حجیم تر به صورت جفتی در دو سوی سنگ مزار هستند، در حالی که تصاویر فرشتگان ارمنی در تعداد بیش تری از مزارها به شکل سر بدون تنه، همراه با بال‌های گشوده (لچکی) و تخت تر جلوه گر می‌شوند. در برخی نمونه‌های آرامنه در دوران معاصر به دلیل ورود تفکرات اروپا مآبانه و بازگشت به سنن هنری ایرانیان باستان، فرشتگان گاهی فرمی حجیم و مجسمه گون می‌یابند که همچنین وام دار میراث خاچکارهای آرامنه است و در آرامگاه تخت فولاد چندان دیده نمی‌شود. یکی از دلایل شباهت سنگ مزارهای آرامنه و مسلمانان الهام گرفتن حجاران آرامستان آرامنه (مانند هوانس آکساندریان و سورن میناسیان) است که به نقل از برخی آرامنه در برخی دوران به دلیل کمبود حجاران ارمنی از حجاران مسلمان استفاده شده است (تصویر ۹)، (جدول ۲) (جهانمرد، ۱۳۹۷، ۴۱-۳۹).

جدول ۱. نسبت کادرهای سنگ مزارها، ماخذ: نگارندگان

کلی صورت فرشتگان اکثرا به صورت تمام رخ و سه رخ و در اندک مواردی نیم رخ هستند. فرم دوتایی بالشان بیش تر مثلثی و یا چهارگوش و بیشتر با خطوط گردان هستند.

تاثیرات نقش مایه فرشته سنگ مزارهای آرامنه جلفا از نقوش فرشتگان اسلامی در مزارهای تخت فولاد اصفهان

علاوه بر تاثیرات نقش فرشتگان آرامنه از میراث خاچکارهای ارمنستان و حجاری‌های کلیساهای جلفا و نقوش فرشتگان ایران باستان که پیش از این بررسی شد، این نگاره‌ها شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با مزارهای آرامستان مسلمانان اصفهان که مهم ترین آن تخت فولاد است، دارند. تاکنون برخی پژوهشگران به بررسی تطبیقی نقوش مختلف سنگ مزارهای این دو آرامستان پرداخته اند. آرامستان تخت فولاد به مساحت تقریبی ۷۵ هکتار در حاشیه جنوبی زاینده رود و پل خواجه قرار گرفته است و قدمت آن به تاریخ شهر اصفهان می‌رسد که از دوره صفویه به مهم ترین گوستان عمومی شهر تبدیل شد. در تخت فولاد، نقش فرشته بر تعداد نسبتاً زیادی از مزارها به خصوص در تکیه میرفندرسکی، دیده می‌شود که مظهر معاد انسانی و زندگی جاودانه در دنیای دیگر و مانند آرامنه، نمود مقام و تقدس فرشتگان در دین (اسلام) و نقش والای آنان در کتاب آسمانی (قرآن) است که در بستر مرگ نوای زندگی دارند.

در اعتقادات مسلمانان پس از این که مرده به خاک سپرده می‌شود، دو فرشته نکیر و منکر بر او ظاهر می‌شوند و در شب اول قبر میت را مورد حساب رسی و سوال قرار می‌دهند. همچنین این فرشتگان سنگی اشاره به دو فرشته‌ای دارند که بر شانه‌های چپ و راست انسان‌ها در حال نوشتن اعمال نیک و بد آنان هستند. نقوش فرشتگان در مزارهای تخت فولاد مانند آرامنه اصفهان بیش از جنبه تزیینی، نمادین هستند و به صورت جفتی و قرینه دیده می‌شود؛ اما به جای نقش محوری صلیب و تاج که در دستان فرشتگان ارمنی است در اینجا فرشتگان اکثرا با پیکره کامل در دو سوی سرلوحه، گل

جدول ۲- بررسی سنگ مزارها- ماخذ: نگارندگان

ردیف	تناسبات سنگ مزار	ویژگی کادرها و برجستگی	عناصر پرکننده	ویژگی نقش فرشته	طرح و تصویر ماخذ: نگارنده
۱	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۳.۴ نسبت سرلوچه به طول قبر: ۱/۶ نسبت مساحت فرشته به قبر: ۱/۲۳ محل قرارگیری فرشته: ۱/۶ بالایی مزار	نوع قاب بندی: مازه دار و سر ستون دار نوار کادرها: ۲ عدد قتیله ای شکل کادر قبر: مستطیلی برجستگی: متوسط و کم در نقوش و نواره ها فرورفتگی: کم در نوشتار نوع قبر: افقی	کادر بالا: فرشته-گل و برگ کادر پایین: نوشتار ارمنی صلیب حاشیه: ساده	تقارن: دارد تعداد: فرشته تکی شکل: چهارضلعی و دایره - فرشته به صورت کامل و تمام رخ در حال نیایش و و پوشیده، با هاله نورانی ایستاده است.	
۲	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۲ نسبت سرلوچه به طول قبر: ۱/۲۵ نسبت مساحت فرشته به قبر: ۱/۱۴ محل قرارگیری فرشته: ۱/۷ بالایی مزار	نوع قاب بندی: تیزه دار و فاقد ستون نوار کادرها: ۳ عدد- ساده شکل کادر قبر: مستطیلی برجستگی: متوسط و کم در نقوش و نواره ها و نوشته فرورفتگی: کم در دورگیری نوع قبر: صندوقی	کادر بالا: فرشته-گل و انسان، چلیپا خورشید و ماه کادر پایین: نوشتار ارمنی صلیب حاشیه: گل دار	تقارن: دارد تعداد: فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره فرشته به صورت نیمه با سر وبال و تمام رخ و لچکی در سرلوچه بالایی قبر است.	
۳	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۲ نسبت سرلوچه به طول قبر: ۱/۶ نسبت مساحت فرشته به قبر: ۱/۱۷ محل قرارگیری فرشته: ۱/۶ بالایی مزار	نوع قاب بندی: مستطیلی و فاقد ستون نوار کادرها: ۲ عدد- نقشدار شکل کادر قبر: مستطیلی برجستگی: متوسط و کم در نقوش و نواره ها و نوشته فرورفتگی: کم در نقوش نوع قبر: صندوقی	کادر بالا: فرشته-گل کادر پایین: نوشتار ارمنی حاشیه: نقشدار	تقارن: دارد تعداد: فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره و چهارضلعی - دو فرشته بالایی لچکی و دو فرشته در پایین با تن عریان و سه رخ در حال پرواز هستند.	
۴	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۲ نسبت سرلوچه به طول قبر: ۱/۳.۵ نسبت مساحت فرشته به قبر: ۱/۹ محل قرارگیری فرشته: ۱/۳.۵ بالایی مزار	نوع قاب بندی: مازه دار و سر ستون دار نوار کادرها: ۲ عدد- ساده شکل کادر قبر: مستطیلی برجستگی: متوسط و کم در نقوش و نواره ها و نوشته فرورفتگی: دورگیری و طرح نوع قبر: صندوقی	کادر بالا: فرشته-گل گنبد کلیسا- تاج مسیح کادر پایین: نوشتار ارمنی حاشیه: نقشدار	تقارن: دارد تعداد: ۲ فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره و چهارضلعی - دو فرشته بالایی لچکی و دو فرشته عریان در پایین در حال حمل تاج بالای گنبد هستند	

ردیف	تناسبات سنگ مزار	ویژگی کادرها و برجستگی	عناصر پرکننده	ویژگی نقش فرشته	طرح و تصویر ماخذ: نگارنده
۵	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۲ نسبت سرلوحه به طول قبر: ۱/۵ نسبت مساحت فرشته به قبر: ۱/۲۳ محل قرارگیری فرشته: ۱/۹ بالایی مزار	نوع قاب بندی: مازه دار و سر ستون دار نوار کادرها: ۲ عدد فتیله ای شکل کادر قبر: هلالی برجستگی: متوسط و کم در نقوش و نواره ها فرورفتگی: کم در نوشتار نوع قبر: افقی - خاچکار	کادر بالا: فرشته- صلیب قلب، بره، چلیپا کادر پایین: نوشتار ارمنی حاشیه: ساده و بدون نقش	تقارن: دارد تعداد: فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره فرشته به صورت نیمه و تمام رخ با سر و بال به صورت لچکی درون قاب قرار گرفته است.	
۶	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۲ نسبت سرلوحه به طول قبر: ۱/۵،۵ نسبت مساحت فرشته به قبر: ۱/۱۵ محل قرارگیری فرشته: ۱/۱۰ بالایی مزار	نوع قاب بندی: مازه دار و فاقد ستون نوار کادرها: ۲ عدد فتیله ای شکل کادر قبر: غیر مستطیلی برجستگی: متوسط و کم در نقوش و نواره ها و نوشته فرورفتگی: کم در دورگیری نوع قبر: افقی - تشت آب	کادر بالا: فرشته - گل و صلیب، قلب خورشید، تاج تشت آب کادر پایین: نوشتار ارمنی حاشیه: گل دار	تقارن: دارد تعداد: فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره و چهار ضلعی - فرشته ها به صورت کامل با ردای بلند و بازوی عریان در حال حمل تاج شاهی هستند.	
۷	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۱،۵ نسبت سرلوحه به طول قبر: ۱/۳ نسبت مساحت فرشته به قبر: ۱/۱۰ محل قرارگیری فرشته: ۱/۶ بالایی مزار	نوع قاب بندی: مازه دار و سر ستون دار نوار کادرها: ۲ عدد فتیله ای شکل کادر قبر: غیر مستطیلی برجستگی: متوسط و کم در نقوش و نواره ها فرورفتگی: متوسط نوشتار نوع قبر: افقی - تشت آب	کادر بالا: فرشته - صلیب قلب، گل، تاج تشت آب کادر پایین: نوشتار ارمنی حاشیه: نقشدار	تقارن: دارد تعداد: فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره و چهار ضلعی فرشته ها به صورت کامل با ردای بلند و بازوی عریان در حال حمل تاج شاهی هستند.	
۸	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۲ نسبت سرلوحه به طول قبر: ۱/۴،۵ نسبت مساحت فرشته به قبر: ۱/۱۴ محل قرارگیری فرشته: ۱/۷ بالایی مزار	نوع قاب بندی: مازه دار و سر ستون دار نوار کادرها: ۲ عدد فتیله ای شکل کادر قبر: غیر مستطیلی برجستگی: متوسط و کم در نقوش و نواره ها فرورفتگی: دور و نوشته نوع قبر: افقی	کادر بالا: فرشته - گل صلیب کادر پایین: نوشتار ارمنی حاشیه: ساده بدون نقش	تقارن: دارد تعداد: ۲ فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره دو فرشته به صورت لچکی با سر و بال به صورت تمام رخ درون قاب قرار دارند.	

ردیف	تناسبات سنگ مزار	ویژگی کادرها و برجستگی	عناصر پرکننده	ویژگی نقش فرشته	طرح و تصویر ماخذ: نگارنده
۱۳	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۱.۶ نسبت سرلوحه به طول قبر: ۱/۸ نسبت مساحت فرشته به قبر: ۱/۱۵ محل قرارگیری فرشته: ۱/۸ بالایی مزار	نوع قاب بندی: مازه دار و سر ستون دار نوارکادرها: ۲ عدد فنیله ای شکل کادر قبر: مستطیلی برجستگی: متوسط و کم در نقوش و نوارها فرورفتگی: در نوشتار و دور نوع قبر: صندوقی- جفتی	کادر بالا: فرشته-صلیب کادر پایین: نوشتار ارمنی حاشیه: نقش گل دار	تقارن: دارد تعداد: فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره - ۲ فرشته لچکی به صورت نیمه با سر و بال و تمام رخ و در سرلوحه بالایی قبر قرار دارند.	
۱۴	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۲ نسبت سرلوحه به طول قبر: ۱/۴ نسبت مساحت فرشته به قبر: ۱/۲۷ محل قرارگیری فرشته: ۱/۷ بالایی مزار	نوع قاب بندی: تیزه دار و فاقد ستون نوارکادرها: ۲ عدد- ساده شکل کادر قبر: مستطیلی برجستگی: متوسط و کم در نقوش - فرورفتگی: کم متوسط دورگیری و نوشتار نوع قبر: صندوقی- جفتی	کادر بالا: فرشته - صلیب گل کادر پایین: نوشتار ارمنی صلیب حاشیه: ساده بدون نقش	تقارن: ندارد تعداد: فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره فرشته‌های لچکی به صورت نیمه با سر و بال و تمام رخ در سرلوحه بالایی یکی از قبور قرار دارند.	
۱۵	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۲ نسبت سرلوحه به طول قبر: ۱/۴ نسبت مساحت فرشته به قبر: ۱/۹ محل قرارگیری فرشته: ۱/۴ بالایی مزار	نوع قاب بندی: مازه دار و سر ستون دار نوارکادرها: ۲ عدد فنیله ای شکل کادر قبر: مستطیلی برجستگی: متوسط و کم در نقوش فرورفتگی: در نوشتار و دور نوع قبر: صندوقی- جفتی	کادر بالا: فرشته - گل قلب و تاج کادر پایین: نوشتار ارمنی حاشیه: نقش گل دار	تقارن: دارد تعداد: فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره و چهارضلعی - فرشته‌ها به صورت کامل با لباس بلند و چین دار در حال پرواز و حمل تاج هستند.	
۱۶	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۳ نسبت سرلوحه به طول قبر: ۱/۵.۵ نسبت مساحت فرشته به قبر: ۱/۱۹ محل قرارگیری فرشته: ۱/۹ بالایی مزار	نوع قاب بندی: مازه دار و سر ستون دار نوارکادرها: ۲ عدد فنیله ای شکل کادر قبر: مستطیلی برجستگی: متوسط و کم در نقوش و نوارها فرورفتگی: نوشتار و دور نوع قبر: افقی-خاچکار	کادر بالا: فرشته-صلیب تاج- کلیسا و خورشید- گل عکس خاچکار کادر پایین: نوشتار ارمنی حاشیه: ساده	تقارن: دارد تعداد: فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره و چهارضلعی - دو فرشته کامل با نیم تنه عریان در حال پرواز و حمل تصویر هستند.	

ردیف	تناسبات سنگ مزار	ویژگی کادرها و برجستگی	عناصر پرکننده	ویژگی نقش فرشته	طرح و تصویر ماخذ: نگارنده
۱۷	نسبت عرض به طول روی قبر: ۱/۲ ارتفاع قبر: ۵۰ سانتی متر ارتفاع مجسمه فرشته: ۴۰ سانتی متر محل قرارگیری فرشته: وسط سنگ بالایی مزار	نوع قاب بندی: ندارد نوارکادرها: ۵ عدد ساده شکل کادرقبر: مکعبی برجستگی: متوسط و زیاد در نقوش و نواره ها فرورفتگی: کم در نوشتار و دورگیری نوع قبر: صندوقی- مجسمه	وجه بالا: فرشته چهار وجه قبر: نوشتار ارمنی تصویر کودک متوفی- صلیب حاشیه: ساده	تقارن: دارد تعداد: فرشته تکی فرم: تندیس فرشته بر روی سنگ مزار به حالت عروسک در حال نیایش که از نمونه های جدید مزارها است.	
۱۸	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۲.۵ نسبت ارتفاع خاکچکار به عرض قبر: ۱/۱.۵ نسبت مساحت فرشته به کل خاکچکار قبر: ۱/۵ محل قرارگیری فرشته: بر روی سنگ عمودی	نوع قاب بندی سنگ افقی: مازه دار و سر ستون دار نوارکادرها: ۳ عدد- ساده شکل کادرقبر: مستطیلی برجستگی: متوسط و زیاد در نقوش و نواره ها فرورفتگی: کم در نوشته نوع قبر: صندوقی- مجسمه	سنگ عمودی: فرشته و عکس متوفی سنگ افقی: نوشتار ارمنی لاتین-صلیب حاشیه: گل دار	تقارن: دارد تعداد: فرشته تکی فرم: تندیس فرشته بر روی سنگ مزار عمودی با سر خم شده با شاخه گل های در دست در سوگ نشسته است.	
۱۹	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۳ نسبت ارتفاع خاکچکار به عرض قبر: ۱/۱.۵ نسبت مساحت فرشته به کل خاکچکار قبر: ۱/۵ محل قرارگیری فرشته: ۱/۳ خاکچکار مزار	نوع قاب بندی: مازه ای فاقد ستون نوارکادرها: ۳ عدد- ساده شکل کادرقبر: مستطیلی برجستگی: متوسط و زیاد در نقوش و نواره ها فرورفتگی: نوشتار و دور نوع قبر: افقی- خاکچکار	خاکچکار بالایی: فرشته- صلیب گل و عکس متوفی- سنگ افقی: نوشتار ارمنی و لاتین- صلیب حاشیه: ساده	تقارن: دارد تعداد: فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره و چهارضلعی- دو فرشته کامل با نیم تنه عربان در حال حمل عکس متوفی پرواز می کنند.	
۲۰	نسبت عرض به طول قبر: ۱/۲.۵ نسبت ارتفاع خاکچکار به عرض قبر: ۱/۲ نسبت مساحت فرشته به کل خاکچکار قبر: ۱/۱۲ محل قرارگیری فرشته: ۱/۵ خاکچکار مزار	نوع قاب بندی سنگ افقی: مازه دار و فاقد ستون نوارکادرها: ۳ عدد- ساده شکل کادرقبر: مستطیلی برجستگی: متوسط و زیاد در نقوش و نواره ها فرورفتگی: دور و نوشته نوع قبر: افقی- خاکچکار	خاکچکار بالایی: فرشته- عکس متوفی- صلیب نوشتار فارسی و ارمنی و لاتین سنگ افقی: نوشتار- لوگو حاشیه: نقشدار	تقارن: دارد تعداد: ۲ فرشته جفتی شکل: مثلث و دایره دو فرشته لچکی به صورت نیمه و تمام رخ در بالای خاکچکار بالایی صلیب و عکس متوفی هستند.	

نتیجه

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته آشکار شد که در تناسبات کادر بندی‌های سنگ مزارهای ارامنه روابط هندسی مشخصی دیده می‌شود. تناسبات کلی عرض به طول سنگ قبور اکثراً بین نسبت $\frac{1}{10}$ تا $\frac{1}{30}$ و تناسب میان طول کادر سرلوحه سنگ به طول سنگ قبر بین نسبت حدود $(\frac{1}{4}$ تا $\frac{1}{8})$ هستند و بیانگر این است که کادر پایین بیشترین فضای سنگ قبر را به خود اختصاص داده است و چندان به تناسب طلایی نزدیک نمی‌شود. محل قرارگیری فرشتگان در لوح بالایی سنگ قبور و نسبت مساحت فرشتگان به کل مزار متغیر است. تناسب یکسانی میان ابعاد کادر نقش فرشتگان به کادر کلی سنگ مزار وجود ندارد و کادر سرلوحه فرشتگان به کل بیش‌تر با نسبت‌های نزدیک به هم و مشابه (بین ۱ به ۲ تا ۱ به ۸) می‌باشند (جدول ۲- تناسبات کادرها). حجاری سنگ مزارها به دوشیوه برجسته و گود که به صورت کم (کم‌تر از ۲ سانتی‌متر)، متوسط و زیاد (بیش از ۲ سانتی‌متر تا حدود ۱۰ سانتی‌متر) است (جدول ۲) برخی قبور نوشته‌های برجسته دارند اما اکثراً به صورت فرورفتگی ایجاد شده‌اند. برجستگی زیاد در نقش فرشتگان بیش‌تر در نمونه‌های امروزی وجود دارند. هرچند فرسایش سنگ‌ها به مرور زمان از برجستگی‌ها کاسته است. قاب بندی قبور به فرم‌های قوس مازهدار (بیز)، قوس تیزهدار (جناغی) و مستطیلی در بخش بالایی تقسیم می‌شوند. نقشمایه فرشته ارامنه جلفا به یک میزان هم از سنت‌های پیش از اسلام و دوران اسلامی و هم از میراث نقوش بال دار یونانی، روم و مسیحیت بهره می‌برد. نقش فرشتگان عمدتاً به شکل (لچکی، چهارتایی، تکی و جفتی قرینه) و در ترکیب با نقوش دیگر گل و برگ، صلیب، تاج شاهی، حلقه، گنبد کلیسا، بره، سرستون و شکل متوفی (مزارهای قدیم) یا تصویر متوفی (مزارهای جدید) و نوشتار (خط ارمنی، لاتین و فارسی) همراه می‌شوند (جدول ۲)

منابع و مآخذ

- آموزگار، ژاله، ۱۳۹۲، تاریخ اساطیری ایران، تهران، انتشارات سمت (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها).
- آیت‌اللهی، حبیب‌الله و جعفری، زهره و حیدری، مرتضی، ۱۳۸۶، بررسی چگونگی شکل‌گیری نقش فرشتگان در منابع تصویری قبل از اسلام، فصلنامه مدرس هنر، دوره ۲، شماره ۲، صص ۲۴-۱۷.
- بلانت، ویلفرد، ۱۳۸۳، اصفهان مروارید ایران، اصفهان، نشر خاک.
- تحویلدار، حسین بن محمد ابراهیم، ۱۳۸۸، جغرافیای طبیعی و انسانی، تهران، نشر اختران.
- تمیزی، مهدی، ۱۳۹۲، در سایه سرو - سرو نگاره‌های سنگ آرامگاه‌های مردم اصفهان، تهران، نشر رسم.
- تناولی، پرویز، ۱۳۸۸، سنگ قبر، تهران، نشر بن‌گاه.
- جهانمرد، بهاره، پردیس نگاره‌ها (بررسی نقوش سنگ مزارهای آرامستان تخت فولاد و ارامنه جلفای اصفهان)، ۱۳۹۷، اصفهان، انتشارات هنرهای زیبا.
- حق نظریان، آرمن، ۱۳۸۵، کلیساهای ارامنه جلفای نو اصفهان، ترجمه ناریسیس سهرابی ملایوسف، تهران، انتشارات فرهنگستان هنر.
- خدادادی، علی و صفی‌خانی، نینا و احمد پناه، ابوتراب، ۱۳۹۷، بررسی تطبیقی نقش مایه فرشته در سنگ قبور آرامگاه ارامنه و تخت فولاد اصفهان، نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، دوره ۲۳، صص ۸۳-۹۲
- دروهانیان، هارتون، ۱۳۷۹، تاریخ جلفای اصفهان، مترجمان لئون میناسیان، محمدعلی موسوی فریدنی، اصفهان، نشر زنده رود.
- سرلو، خوان ادواردو، ۱۳۸۹، فرهنگ نمادها، ترجمه مهرانگیز اوحدی، تهران، انتشارات دستان.
- شاردن، ۱۳۶۲، سفرنامه شاردن - بخش اصفهان، ترجمه حسین عریضی، تهران، انتشارات نگاه.

- شاهمندی، اکبر و شهیدانی، شهاب، ۱۳۹۲، نقش‌های ماندگار - سیری در آرایه‌های قبور آرامنه ایران، اصفهان: نشر مولف.
- شاهمندی، اکبر، ۱۳۹۲، بررسی و مقایسه تطبیقی طشت آب‌های قبور در آرامگاه‌های تخت فولاد و آرامنه اصفهان، نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، دوره ۱۸، صص ۳۳-۴۴.
- شوالیه، آلن گربران، ۱۳۸۸، فرهنگ نمادها، ترجمه سودابه فضایی، جلد ۴، تهران: انتشارات جیحون.
- عقیلی، احمد، ۱۳۸۸، تخت فولاد اصفهان، اصفهان: انتشارات کانون پژوهش.
- غروی، مهدی، ۱۳۷۶، آرامگاه در گستره فرهنگ ایرانی، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فقیه میرزایی، گیلان و مخلصی، محمد علی و حبیبی، زهرا، ۱۳۸۴، تخت فولاد، یادمان تاریخی اصفهان، تهران، میراث فرهنگی.
- لازاریان، ژانت، ۱۳۸۲، دانشنامه ایرانیان ارمنی، تهران، انتشارات هیرمند.
- مصلح‌الدین، مهدوی، ۱۳۸۱، مزارات اصفهان، اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- مظاهری، هوشنگ، ۱۳۸۲، آرامگاه خارجیان در اصفهان، اصفهان، انتشارات غزل.
- ملکی، توکا، ۱۳۸۷، فرشتگان نقاشی ایران، کتاب ماه هنر، شهریور ۱۳۸۵، صص ۸۶-۹۲.
- نادری، فاطمه، ۱۳۸۸، معرفی پیکتوگرام‌های تخت فولاد اصفهان، مجموعه مقالات پژوهش گرافیک‌ار دیبشت، تهران، انتشارات یساوی.
- هال، جیمز، ۱۳۸۰، فرهنگ نگاره‌های نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه رقیه بهزادی، تهران، فرهنگ معاصر.
- همایی، جلال‌الدین، ۱۳۸۱، تاریخ اصفهان - جلد ابنیه و عمارات - فصل تکایا و مقابر، تهران، نشرهما.
- هولتسر، ارنست، ۱۳۸۲، هزار جلوه زندگی - تصویرهای ارنست هولتسر از عهد ناصری، تهران، میراث فرهنگی.
- هوویان، آندرانیک، ۱۳۸۴، ارمنیان ایران، تهران، انتشارات هرمس
- www.armenian-history.com www.khachkar.am

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

- NarsisSohrabiMollayousef, Tehran: FarhangestanHonar.
- Hovhanian, Harootun. (2000). History of new Julfa, translated by Leon Minasiyan, Mohammad alimousavi, Isfahan: Zenderood.
- Khodadadi, Ali&Safania,Nina&Ahmadpanah,Abutorab.(2018), Comparative study of the role of the angel on the rock of the Tombs of the Armenians and Flat of Steel in Isfahan, Journal of ,Fine arts ,18, (83-92).
- Jahanmard, Bahareh.(201^).ParadiseMotifes, Isfahan, Honarhayeziba.
- Serlo, KhoanEdvardo. (2010). A Dictionary of Symbols, translated by MerangizOhadi, Tehran: Dastan.
- Chardin, Jean. (1983). Logbook' Chardin- Isfahan, translated by Hossein Arizi, Tehran: Negah.
- Shahmani, Akbar&Shahidani, Shahab. (2013). NaghshhayeMandegar- Research on the Motifs of Iranian Armenian graves, Isfahan: Publication of the author.
- Shahmandi, Akbar.(2013),Evaluating and comparing Tashab(Water Tub)in the Aemenians' CemeteryandtheCemeteryofTakhteFouladinIsfahan,Journalof,Finearts,18,(33-44).
- Chevalier, Allen Gerbrunn. (2009). Symbol Culture, translated by SoudabehFazayelli, Tehran: Jeyhoun.
- Gharavi, Mahdi. (1997).The tomb in the Iranian culture, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Faghih Mirzayi, Gilan& Others. (2005). TakhteFoulad- historic relic of Isfahan, Tehran: Mirasfarhangi.
- Lazarian, Janet. (2003), Encyclopedia of Iranian Aemenians, Tehran: Hirmand.
- MoslehAldin, Mahdavi. (2002). Shrines of Isfahan, Isfahan: Isfahan University.
- Mazaheri, Hooshang. (2003).The tomb of foreigners in Isfahan, Isfahan, Ghazal.
- Maleki, Tooka. (2008). Angels in Painting of Iran- Book of Moon Art, (86-92)
- Naderi,Fatemeh.(2009). Introducing pictogram of TakhteFoulad-Isfahan, Ordibehesht Graphic researchs, Tehran: Yasavoli.
- James, Hall. (2001).The Culture of Symbols in the Art of East and West, translated by roghiyebehzadi, Tehran: Contemporary culture.
- Homayi, Jalaledin. (2002). History of Isfahan- Cover of buildings, Tehran: Homa.
- Hoeltzer, Ernst. (2003). Thousands of life-images of Ernst Hoeltzer of the Naseri Period, Tehran: Mirasfarhangi.
- Huiyan, Andranik. (2005). Iranian Armenians, Tehran, Hermes.
- www.armenian-history.comwww.khachkar.am

the techniques used in the site's tombstone frames. Furthermore, a typical categorization of the tombstones' angelic motifs, as well as a comparative study with the Islamic motifs of Takht-i Foulad cemetery will be done. The questions in this research are: 1) What specific proportions could be seen between dimensions of the frame of angelic motifs and that of the tombstones in general? 2) How do framing, composition and depth of the angelic motifs appear in this cemetery? 3) What notions can be deduced from the roots of the angelic motifs in the Armenian tombstones? 4) Apart from the angelic motifs, what other pictorial elements have been used in this cemetery? To answer these questions, this study will retain a geometrical approach and an analytical-descriptive method to investigate these tombstones. In addition, data were collected through field research and bibliography.

Considering the historic and artistic significance of the graves in this cemetery, it is necessary to maintain the gravestones which are already in good shape, as well as to restore the damaged ones, with focus on the possibilities of stone degradation due to the environmental and human factors. Moreover, the scarcity of studies about the geometrical features and significance of other proportional characteristics in these tombstones, demonstrating the deft skills of the artists and stone carvers, will be suggested in the future in-depth studies so that a repertoire of forms can be created as an invaluable source of inspiration for the contemporary artists and stone-masters. The findings of this study indicate that the angelic motifs of the Armenian New Julfa cemetery are not only influenced by the Armenian-Christian, as well as the ancient and Islamic Iranian arts, but also have benefited a lot from the ancient Greek ethnic motifs. In addition to floral and cruciform patterns, other shapes such as the depiction of a crown, ring, church dome, lamb, column capital, or the portrait of the deceased (both in the old and contemporary tombs), and written inscriptions (in Armenian, Latin and Farsi) have been common in the composition of these tombstones as well. All in all, there is a specific quality in the tombstones and frame proportions containing angelic motif. The placement of angelic motifs on the burial headstones and proportions of the area over the tombstones were variable. No similar proportions were observed between the overall frame and the one containing the angelic motif. Even though similar proportions were seen between the headstone frames, they were not similar to the golden ratio. At last, these frames can be categorized into four main groups: triangular gables (lakhaki), quadrilateral cruciform-shaped, singular, and paired-symmetrical. The stone-carving method has been reliefs, engraved in three levels (shallow, deep and very deep), and the framing seems to be formed using the elliptical and pointed arches as well as the rectangular frames.

Keywords: : Angelic Motifs, Stone Carving, Tombstone, New Julfa Armenian Cemetery of Isfahan

References: Amouzgar, Zhaleh.(2013),Mythological History of Iran ,Tehran,Samt.
Ayatollahi, Habibollah& Jafari, Zohreh&Heidary, Morteza. (2007). Research on How to shape the role of Angels in pre-Islamic visual images, Modarres Journal of Art, 2.2, (17-24)
Aghili, Ahmad. (2009). TakhteFoulad-Isfahan, Isfahan: Kanounpajouhesh.
Wilfrid, Blunt. (2004). Isfahan- Pearl of Persia, translated by Mohammadali Mousavi, Isfahan: khak.
Tahvildar, hosseinebn Mohammad Ebrahim, (2009), Natural and human geography, Tehran: Akhtaran.
Tamizi, Mahdi. (2013). Dar sayeSarve-The Cedar of head stone of the Isfahan, Tehran: Rasm.
Tanavoli, Parviz, (2009), Tombstone, Tehran: bongah.
Haghnazariyan, Armen. (2006). Churches of the Julfa in Isfahan, translated by

A Study on the Proportions and Composition of the Tombstones Containing Angelic Motifs in Isfahan's New Julfa Cemetery

Bahareh Jahanmard, MA in Graphics, School of Visual Arts, College of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran

Nima Valibeig, Assistant professor, Architectural & Urban Conservation Department, Conservation & Restoration Faculty, Art University of Isfahan, Iran

Received: 2019/05/22 Accepted: 2019/12/14

The gravestones containing the angelic motifs and other forms in Isfahan's New Julfa cemetery have been a treasured repertoire and context for the artists and stone carvers to hone their skills in applying different proportions, compositions, and shapes over several centuries from the Safavid era through the contemporary times. Such cemeteries always represent the prevailing attitude towards deceased ancestors whose corpses were bestowed to one of the four natural elements to be purified. The emergence of tombstones is one of the consequences of burial rituals as a process of getting settled in an eternal shelter that was considered to provide protection not only against the environmental degradations, but also in dealing with the fear of the afterlife. In the city, a cemetery or graveyard is built when tombstones accumulate in one area. In Isfahan, many historic districts contain separate graveyards; such as Towqchi, Takht-i Foulad, Darb-i Imam, Dar-ul Batikh, Jewish and Armenian cemeteries. New Julfa cemetery is one of these historic sites that was built to serve the needs of the Armenians who immigrated to Isfahan during the Safavid times. Through an interplay between the geometrical shapes, curved and straight lines, the patterns and motifs of its tombstones demonstrate a symbolic relationship between the humane and divine forces. The depiction of angelic motifs on tombstones, as the messengers and bearers of good news for the deceased spirits, is a significant aspect of this cemetery, in which different shapes and dimensions were formed based on the ancient Iranian as well as Armenian-Christian beliefs. Additionally, definite geometrical relationships in the making of tombstone frames and their proportional characteristics can be found here. Therefore, this research aims to investigate the relationships between the proportions and composition of tombstones containing angelic motifs in the Armenian New Julfa cemetery and to trace their previous roots in other ancient Iranian and Armenian-Christian motifs. Therefore, this paper will attempt to represent compositional and proportional formulations for the tombstones containing angelic motifs through categorizing their formal characteristics, proportional dimensions and